

شاهکارهای هنر فولادسازی عصر صفوی^۱

محمد مرتضوی^۲، سمیرا منصوری رودکی^{۳*}، نوشادرکی^{۴***}

چکیده

دوره‌ای که از آن با عنوان «عصر طلایی» هنر ایران نام برده می‌شود، تحت لوای پادشاهان صفوی به اوج و شکوفایی خود رسید.

زمینه‌های مختلف هنری شامل پارچه‌بافی، قالی‌بافی، سفالگری، نقاشی، تذهیب، جلدسازی و فلزکاری در این زمان رونق می‌یابد. هنر فولادسازی در این دوره رشد بی‌سابقه‌ای یافته و انواع سلاح و ابزار جنگی فولادی باقی‌مانده شامل انواع شمشیر، زره، سپر، کلاهخود و ... نشان از دانش فنی بسیار بالای صنعتگران این دوره دارد. از طرفی آثار هنری فولادی مانند کشکول‌ها، ظروف، علم‌ها و لوحه‌های مشبک، مهارت و استادی هنرمند-صنعتگر این دوره را برای کار با فلز سختی مانند فولاد به نمایش می‌کشد. با وجود آثار فلزی بی‌شماری که از این دوره باقی‌مانده است، دانش و آگاهی ما درباره‌ی هنر فلزکاری این دوره بسیار ناچیز است. افزون بر این، آثار هنری فولادی این دوره از کیفیت بسیار بالایی در طرح و نقش، اجرا و مواد به کار رفته برخوردار بودند. این موضوع سبب شده است که آثار فولادی این دوره زینت‌بخش بسیاری از موزه‌های ایران و جهان باشند. از جمله آثار فولادی این دوره که در شمار نفیس‌ترین شاهکارهای هنر فولادسازی ایران قرار می‌گیرند، لوحه‌های مشبک فولادی است. تعداد بسیار انگشت‌شمار و پراکنده‌ای از این لوحه‌ها در بعضی از موزه‌های بزرگ دنیا از قبیل موزه بریتانیا، موزه ویکتوریا و آلبرت و موزه متروپولیتن وجود دارد. این در حالی است که تعداد قابل توجهی از این لوحه‌های فولادی در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود. وجود مجموعه‌ای از لوحه‌های مشبک فولادی با این تعداد و تنوع شکل و طرح در نوع خود در تمام موزه‌های سراسر دنیا بی‌نظیر است. از این رو در این مقاله به معرفی این لوحه‌ها و مشخصه‌های هنری و فنی آن‌ها پرداخته شده است تا بدین‌وسیله بخشی از هنر فلزکاری این دوره که منجر به خلق آثار خارق‌العاده‌ای با استفاده از فولاد شده است ارایه شود. کلید واژه: فلزکاری دوره صفوی، هنر فولادسازی، لوحه‌های مشبک فولادی، مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک.

* استادیار، عضو هیأت علمی دانشکده کارآفرینی هنر و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان
m.mortazavy@au.ac.ir

** کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناهای تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان

Smansouri88@gmail.com

*** رئیس اداره اطلاعات فرهنگی و حفاظت فنی مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک
nsrokni@gmail.com

۱. موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک

مقدمه:

قرآنی و نام چهارده معصوم بر روی فولاد به صورت مشبک متعلق به دوره صفوی است که در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود.

فلزکاری در عصر صفوی

دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ ه.ق.) یکی از دوره‌های شکوه هنر ایران به شمار می‌رود (حسن ۱۳۸۸، کنبی ۱۳۸۶) که در این زمان هنر معماری و قالی‌بافی و پارچه‌بافی به کمال رسید. فلزکاری صفوی در اوایل قرن ۱۰ ه.ق. ویژگی‌های سنت فلزکاری اواخر دوره تیموری در تکنیک، شکل و تزیینات ظروف را حفظ کرد (Atil et al. ۱۹۸۵). این آثار تنها بر اساس تاریخ یا متن کتیبه‌شان از آثار دوره قبل قابل تشخیص هستند (Bloom & Blair ۲۰۰۹). به عنوان مثال، پایه شمعدان‌های مشهور ساخته شده در غرب ایران طی نیمه دوم سده دهم دارای شکلی اصالتاً تیموری‌اند (آن ۱۳۷۴). ساخت مشربه‌های برنجی کوچک با بدنه‌های کروی و لوله استوانه‌ای نقره‌کوب و طلاکوب که از جمله آثار متعارف دوره تیموری بود در اوایل دوره صفوی نیز ادامه یافت (Melikian-Chirvani ۱۹۸۲) ولی تزیینات آن‌ها آزادانه‌تر و ساده‌تر شد (کنبی ۱۳۸۶). اما در عین حال ساخت و استفاده از ظروف فلزکوبی شده (مرصع) با نقره و طلا بیش از پیش کمتر شد (Atil et al. ۱۹۸۵، Bloom & Blair ۲۰۰۹) و به نظر می‌رسد که مرصع نقره و طلا در زمان شاه طهماسب از رواج افتاد (Melikian-Chirvani ۱۹۸۲). همچنین سنت ریخته‌گری خراسان پس از این که این ناحیه به دست صفویان افتاد، به حیات خود ادامه داد (کنبی ۱۳۸۶).

تاریخ‌گذاری به صورت عددی روی ظروف و اشیاء که در دوره تیموری شروع شده بود، در دوره صفوی و بعد از آن ادامه یافت (Atil et al. ۱۹۸۵). همچنین در تزیین ظروف، شیوه رایج در دوره تیموری که شامل آرایه‌های گیاهی و انتزاعی چند شاخه در خانه‌های درهم‌تابیده و متداخل بود، تا نیمه دوم قرن ۱۰ ه.ق به عنوان یک شیوه محلی در شرق ایران و آسیای مرکزی ادامه یافت (Bloom & Blair ۲۰۰۹). هرات که مرکز اصلی فلزکاری خراسان در قرن ۱۰ ه.ق بود، همچنان شکوهش را در اوایل دوره صفوی حفظ کرد (Melikian-Chirvani ۱۹۸۲).

آثار مفرغی ساخته شده در دوره صفوی نیز زیباست و حتی ممکن است تا قرن هجدهم میلادی از بهترین کارهای جهان به شمار آید. شمعدانی که از موقوفات مسجدی است، این دعوی را اثبات می‌کند (پوپ و دیگران ۱۳۸۷،

هنر رشد یافته در سرزمین‌هایی که اسلام به آن راه یافت، متأثر از باورهای دینی جدید، شکلی متفاوت می‌یابد که علی‌رغم تمایزات شاخص با هنر دوره‌های قبل، شباهت‌هایی با هنر سایر سرزمین‌های اسلامی نیز دارد. کاربرد خط، استفاده از نقوش مختلف اسلیمی و ختایی، صور فلکی و طرح‌های هندسی به شکلی خاص در این زمان مطرح می‌شود. از زمان ورود اسلام به ایران، در دوره‌های مختلف تاریخی تأثیر فرهنگ جدیدی که اسلام با خود به ارمغان آورد، همراه با فراز و فرودهایی در این سرزمین گسترش یافت. این موضوع در زمان حکومت صفویه با رسمی شدن مذهب شیعه رنگ و شکل متفاوتی می‌یابد که به وضوح می‌توان شواهد آن را در هنرهای مختلف دنبال کرد. در کتیبه‌هایی که در این زمان بر آثار فلزی اجرا شده‌است نام علی(ع)، پنج‌تن(ع) و اسامی چهارده معصوم(ع) به کرات دیده می‌شود. سنت فلزکاری خراسان پس از تسلط صفویان بر این ناحیه به حیات خود ادامه داد. ساخت مشربه‌های برنجی دوره تیموری در دوره صفوی نیز ادامه یافت.

استفاده از نقوش اسلیمی و قاب‌های طوماری مشابه دوره تیموری در این آثار دیده می‌شود، اما ذکر نام علی(ع) تنها از سال ۵۹۱۶ ه.ق. (سالی که صفویان خراسان را از اربک‌ها گرفتند) بر این آثار دیده می‌شود. این تحولات در هنر و فرهنگ ایران تحت لوای پادشاهان صفوی رنگ و بوی ایرانی نیز می‌یابد. اغلب شاهان صفوی علاقه‌مند و حامی جدی نقاشی، معماری، جواهرسازی و فلزکاری بودند. در این دوره، رشد هنر تحت حمایت پادشاهان صفوی، به رشد و شکوفایی کم‌نظیری می‌رسد و از این‌رو دور از انتظار نیست که شیلا کنبی(۱۳۸۶) از این دوره به عنوان «عصر طلایی هنر ایران» نام می‌برد. هنرهایی مانند پارچه‌بافی، قالی‌بافی، سفالگری، نقاشی، تذهیب، جلدسازی و فلزکاری در این زمان رونق می‌یابد. هنر فولادسازی در این دوره رشد بی‌سابقه‌ای یافت و انواع سلاح و ابزار جنگی فولادی باقی‌مانده شامل انواع شمشیر، زره، سپر، کلاهخود و ... نشان از دانش فنی بسیار بالای صنعتگران این دوره دارد. از طرفی آثار هنری فولادی مانند کشکول‌ها، ظروف، علم‌ها و لوحه‌های مشبک، مهارت و استادی هنرمند-صنعتگر این دوره را برای کار با فلزی سخت مانند فولاد به نمایش می‌کشد. با وجود آثار فلزی بی‌شماری که از این دوره باقی‌مانده است، دانش و آگاهی ما درباره‌ی هنر فلزکاری این دوره بسیار ناچیز است. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته نمونه‌های منحصر به فردی از اجرای کتیبه‌های

۸۷). استفاده از آثار طلائی، نقره‌ای، مفرغی، برنجی و مس قلع اندود در این دوره رواج داشته است (آلن ۱۳۷۴، حسن ۱۳۸۸، Atil et al, ۱۹۸۵, Allan ۲۰۰۳). هنرمندان صفوی همچنین در به‌کارگیری و استفاده از آهن و فولاد نیز مهارت بی‌نظیری داشتند. استفاده از فولاد در ابتدا محدود به کاربردهای نظامی و بیشتر برای ساخت جنگ افزار مورد استفاده بود. در زمان صفوی، قم، شیراز، کرمان، مشهد و اصفهان شهرتی در ساختن شمشیر و محصولات ویژه دیگر داشتند (آلن ۱۳۸۱، ۱۰). اما یقیناً در زمان صفویه بود که فولاد علاوه بر استفاده در ساخت سلاح، جنگ افزار و زره، برای ساخت اشیای روزمره و شخصی، تزیینات معماری و اسباب و اثاثیه نیز به کار گرفته شد (هیلن براند ۱۳۸۵). در این زمان بود که حرفه ساخت آثار فولادی ساختار گسترده و پیچیده‌تری پیدا کرد و به صورت تخصصی در ساخت آثار مختلف دنبال شد.

اشیای فلزی دوره صفوی با کتیبه‌هایی به خط رفاع، نسخ، نستعلیق و ثلث و طوماری‌های گل و گیاهی تزیین شده‌اند (Atil et al, ۱۹۸۵; Melikian-Chirvani, ۱۹۸۲، ملیکیان شیروانی ۱۳۸۵). علاوه بر این، نقوش پیکره‌ای و حیوانی نیز در این دوره مورد استفاده قرار گرفته‌است. قلم‌زنی نقش‌مایه‌های حیوانی در زمان شاه عباس اول با تنوع سبکی زیادی روی ظروف فلزی غرب ایران ادامه یافت (Melikian-Chirvani, ۱۹۸۲). در این دوره اشعار فارسی در کتیبه‌های روی ظروف استفاده شد (مرتضوی ۱۳۸۷، حسن ۱۳۸۸). اشعار فارسی خود شامل اشعار عرفانی فارسی و اشعاری که ارتباط خاصی با مضامین عرفانی نداشتند و سنتی کهنه‌تر را تداوم می‌بخشیدند بود (ملیکیان شیروانی ۱۳۸۵). با تثبیت قدرت صفوی نوشته‌هایی با محتوای اعتقادی و مذهبی نیز روی آثار فلزی پیدا شد که شامل مناجات، ادعیه و اشعاری در ستایش حضرت علی(ع) و ائمه معصومین(ع) بود (منتظمی ۱۳۸۷، حسن ۱۳۸۸). ظهور مکرر دعاهایی در مدح چهارده معصوم و تا حدی نیز دعاهایی شیعی خطاب به علی(ع) نشان دهنده افزایش شور مذهبی در این دوره است (ملیکیان شیروانی ۱۳۸۵).

در ربع دوم قرن ۱۰ه.ق. تزیینات، خشک‌تر و ساده‌تر شد و نقش‌مایه‌های جدید مانند زمینه برگ طوماری^۱ برای کتیبه‌ها آشکار شد (Bloom & Blair ۲۰۰۹). همچنین استفاده از آرایه‌های تصویری انسانی و حیوانی برای تزیین آثار فلزی، بعد از نزدیک به ۲۰۰ سال وقفه مجدداً رایج شد (Bloom & Blair ۲۰۰۹, Atil et al, ۱۹۸۵). از جمله اشیای این دوره چراغدان‌های استوانه‌ای شکل است که در

قسمت پایه به صورت شیپوری درمی‌آمده و دارای سطحی مارپیچی یا برش‌خورده است. سطح این آثار نیز با نقوش شاخ و برگی و تصاویر انسانی و حیوانی تزیین شده ست.

هنر فولادسازی

«فولاد در قرن دهم هجری قمری بود که ماده کار هنرمندان شد. فلزی سخت‌تر از فولاد می‌توان تصور کرد، ولی همین فلز در دست هنرمندان صفوی مانند قلم نقاش مطیع و انعطاف‌پذیر و لطیف شده است. نقش صفحه‌ای فولادی که متعلق به قرن دهم هجری است چنان زیباست که با قلم نیز می‌توان ایجاد کرد. طرح این لوحه به دست یک استاد تذهیب و یک استاد خطاطی به وجود آمده است» (پوپ و دیگران ۱۳۸۷، ۸۷). ساخت لوحه‌های مشبک فولادی که از آن به عنوان یکی از تحولات مهم در فلزکاری صفوی نام برده می‌شود از اوایل قرن ۱۰ه.ق. دست‌کم در علم‌ها ظاهر می‌شود ولی در قرن ۱۱ هجری به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفت (کنبی ۱۳۸۶).

مشبک‌کاری بر روی فولاد

در دوره صفوی از روش‌هایی مختلف برای تزیین آثار فولادی استفاده شده است. تزیین سطح با تزیینات طلائی در نمونه‌های باقی‌مانده از این زمان دیده می‌شود. در یک روش شیارهایی در سطح ایجاد شده و مفتول‌های طلائی در آن قرار می‌گرفته است. در روش دیگر از ورقه‌های نازک طلا استفاده شده است (آلن ۱۳۸۱). همچنین، اسیدکاری از دیگر روش‌هایی است که در این زمان برای اجرای نقوش بر سطح سخت فولاد استفاده شده است. افزون بر این، مشبک‌کاری نیز یکی از شیوه‌های رایج تزیین آثار فولادی در دوره صفوی بوده است. مهارت و استادی بی‌نظیری که در طراحی و اجرای نقوش به شیوه مشبک در دوره صفوی دیده می‌شود، این گروه را از دیگر آثار متمایز می‌سازد. این روش که به وسیله یک مته کمانی و چند سوهان انجام می‌گرفته است (آلن ۱۳۸۱، وولف ۱۳۸۴) بر روی آثار فولادی بسیار متنوعی اجرا شده است. شمار قابل توجهی از چیچی‌های باقی‌مانده از این زمان که دارای تزیین مشبک هستند نشان از رواج آن به ویژه در میان چیچی‌سازان دارد (آلن ۱۳۸۱). همچنین نمونه‌هایی از ابزارهای مختلف، علم‌ها و لوحه‌های فولادی مشبک نیز وجود دارد که شامل کتیبه‌ها و نقوش اسلیمی بسیار زیبایی هستند(کنبی ۱۳۸۶). لوحه‌های (پلاک‌های) مشبک فولادی زیادی در اشکال مختلف شامل قاب کتیبه‌ها، ترنج‌های دالبری،

سرترنج‌ها و لچک‌ها از دوره صفویه باقی مانده است. اگر چه نمونه مستندی از کاربرد این لوحه‌ها به دست نیامده است اما نظر بر این است که این آثار اغلب برای تزیین درهای چوبی امامزاده‌ها، آرامگاه‌های بزرگان و پادشاهان صفوی ساخته شده‌اند. این موضوع با توجه به متن کتیبه‌ای که روی این لوحه‌ها اجرا شده و اغلب در بردارنده نام چهارده معصوم (حضرت محمد(ص)، فاطمه(س) و دوازده امام شیعه(ع)) و متون مذهبی و آیه‌های قرآنی است استنباط می‌شود. درهای مسجد شاه و مدرسه چهارباغ نمونه‌های باقی‌مانده از آن زمان است (Allan ۱۹۹۵: ۱۳۰) که شکل چیدمان و کاربرد این لوحه‌ها را نشان می‌دهد با این تفاوت که لوحه‌های اجرا شده از جنس نقره است. با این وجود پوپ و آکرمن در کتاب‌شان با عنوان «سیری در هنر ایران» از لوحه‌های فولادی نام می‌برند که گفته می‌شود بر روی دری در امامزاده درب امام در اصفهان نصب بوده است.

مشبک‌های فولادی موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک

مشبک‌های فولادی دوره صفوی جزو آثار بسیار گرانبها و کم‌نظیر کار بر روی فولاد در تمام دوره‌های فلزکاری ایران به شمار می‌رود. کمتر اثر فولادی می‌توان مشاهده کرد که از نظر طرح و اجرا به این اندازه استادانه باشد. در این لوحه‌ها، اسلیمی‌های مارپیچ و خطوط کتیبه‌ها با مهارتی تمام تلفیق شده و سطح را پر کرده است. نقوش اسلیمی و خطوط کتیبه در این آثار از عالی‌ترین گونه‌هاست که به احتمال بسیار زیاد توسط برترین استادان طراحی و خوشنویسی زمان انجام شده است. از طرفی مهارت فوق‌العاده مشبک‌کار در اجرای بسیار ظریف نقوش و خطوط طرح بر صفحه آهنی سخت را نیز نباید نادیده گرفت. ظرافت اجرا و ساخت این لوحه‌ها به حدی است که چیزی از کیفیت کار استادان طراح و خوشنویس نکاسته است.

نونه‌های منفرد و پراکنده اندکی از این لوحه‌ها در موزه‌ها و مجموعه‌های دنیا وجود دارد که جزو نفیس‌ترین آثار به شمار می‌آیند. در این خصوص عبارت زیر که در ابتدای توصیف یک کتیبه مشبک فولادی از این نوع در موزه متروپولیتن بیان شده است، قابل توجه است:

موجب شگفتی است که چگونه این چنین خوشنویسی ظریف و روان و این اسلیمی‌های مارپیچی زیبا و ظریف از فولادی سخت پدید آمده است؟ ظرافت دقیق این لوحه مشبک ایرانی که یادآور دقت و ظرافت طرح‌های مارپیچی

آنر است، بسیار تحسین برانگیز است. به وضوح نمایان است حتی اگر قادر به خواندن کلمات نباشیم، ویژگی‌های گویا و چیدمان آنها ما را به تعمق و تفکری خوشایند و دلپذیر فرا می‌خواند...

افزون بر این، مطالعه فلزکاری اسلامی بسیار متکی بر کتیبه‌هایی است که نه تنها باعث تزیین شیء شده‌اند بلکه همچنین مهم‌ترین سند برای شناسایی هنرمندان، حامیان، تاریخ و محل ساخت آن‌هاست (Atil et al, ۱۹۸۵). همچنین آثار فلزی و کتیبه‌های آنها بازتاب دهنده تحولات فرهنگی و مذهبی زمان خود نیز هستند. از این‌رو، این لوحه‌ها از نظر مطالعه گرایش‌های مختلف فرهنگی و به ویژه مذهبی در دوره صفوی بسیار حایز اهمیّت خواهند بود.

مشبک‌های فولادی موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک شامل ۲۷ لوحه به صورت زیر است:

۴ کتیبه مشبک

۴ لچک

۲ لوحه مشبک به شکل گل چهار پر (شبدری)

۳ سر ترنج

۲ کتیبه مشبک کوچک مثلثی

۱۲ لوحه بیضی شکل (ترنج)

کتیبه‌های مشبک طولی

لوحه‌های کتیبه‌ای مشبک در این مجموعه شامل دو قطعه کامل و سالم، یک لوحه مشبک کامل که از وسط شکسته و یک نصف لوحه است. متن کتیبه‌ها در این لوحه‌ها به صورت طولی در میان اسلیمی‌هایی که در سه

ناحیه به صورت مارپیچ درآمد، اجرا شده است (تصویر ۱). لوحه‌های مشبک با این شکل، بر اساس شعر عربی شامل هشت کتیبه است که چهار مصرع از آن در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود. لوحه‌های مشبک شماره‌های ۲۱۲۵ و ۲۱۲۶ سالم و با خط نستعلیق اجرا شده‌اند. لوحه‌های شماره ۲۱۲۷ (کامل اما از وسط شکسته) و شماره ۲۱۲۸ (نصف کتیبه موجود است) با خط ثلث نوشته شده‌اند. در هر یک از این مشبک‌ها یک بخش از شعر عربی که در احترام به چهارده معصوم

تصویر ۱- لوحه فولادی مشبک موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک (شماره ۲۱۲۵) که شامل مصرع پنجم شعر عربی با خط نستعلیق است.

1) Scrolling leaf background

است اجرا شده است. متن کامل شعر به صورت زیر است:

بنبئی عربی و رسول مدنی
و اخیه اسدالله مسمی بعلی
و بزهرهء بتول و بأم ولدتها
و بسبطیه و شبلیه هما نجلا زکی
و بسجّاد و بالباقر و الصادق حقاً
و موسی و علی و تقی و نقی
و بذی العسکروالحجّۃ القائم بالحق
الذی یضرب بالسیف بحکم ازلی

کتیبه‌های مشبک موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، تنها چند مصرع از این شعر را شامل می‌شوند که با رنگ قرمز در متن کامل شعر در بالا مشخص شده‌اند. از این رو به نظر می‌رسد که این لوحه‌های مشبک، بخشی از یک گروه بزرگ‌تر بوده‌اند. لوحه‌های مشابهی در موزه قاهره (۲۰۱۲ O'kane)، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، مجموعه دیوید کپنهاگ دانمارک و موزه متروپولیتن نیویورک (۱۹۸۷ O'Neill & Clark, Ekhtiar et al. ۲۰۱۱) و موزه اسمیتسونین نگهداری می‌شود. تمامی این لوحه‌ها که از نظر شکل کلی و جزئیات شبیه به لوحه‌های موجود در گنجینه مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک هستند، دارای اندازه‌ای نسبتاً مشابهند. تمامی لوحه‌ها با طول تقریبی ۳۸ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ۱۴ سانتی‌متر ساخته شده‌اند. شباهت در اندازه، می‌تواند نشان دهنده وجود یک استاندارد در ساخت این لوحه باشد. همچنین احتمال ساخت این لوحه‌ها در یک کارگاه و یا برای یک محل را فراهم می‌آورد.

اجرای این شعر عربی محدود به مشبک‌های فولادی نبوده است و نمونه‌های اجرا شده بر روی بنا و سنگ قبر نیز دیده می‌شود. در مسجد جامع اصفهان در ایوان غربی (صفا استاد) متن کامل این شعر عربی در دوره صفوی بر روی کاشی اجرا شده است (نصرتی ۱۳۸۰). در انتهای کتیبه، عبارت «فی سنه ۱۱۱۲ کتبه ابن شیخ محسن محمد الجزایری» نوشته شده است. همچنین، این شعر در «صفحه آخر قرآنی که در سال ۱۶۷۶/۱۰۷۸ ه.ق. در زمان حکومت شاه سلیمان نوشته شده است دیده می‌شود. علاوه بر این، روی سنگ قبری متعلق به اوایل قرن ۱۰ ه.ق. بیرون اردستان، نزدیک اصفهان، در مدرسه چهارباغ اصفهان که در اوایل قرن ۱۲ به وسیله مادر شاه سلطان حسین اول (سلطنت ۱۱۳۵-۱۱۰۶) و در بقعه‌ای در اصفهان از یک شخص که در ۱۲۶۰ فوت کرده است نیز دیده می‌شود» (O'Neill & Clark ۱۹۸۷).

لچک‌ها

تعداد ۴ عدد از لوحه‌های مشبک موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک به صورت لچک‌هایی هستند

که قسمت میانی آنها به صورت ورق ساده و بدون طرح رها شده ولی دورتادور لبه آنها با نقوش واگیره از اسلیمی‌های دهان اژدری با ظرافت بی‌نظیری به صورت مشبک تزیین شده است (شماره‌های ۲۱۳۴، ۲۱۳۵، ۲۱۳۶ و ۲۱۳۷). لچک‌ها در قسمت بیرونی دارای لبه صاف و در قسمت داخلی لبه دالبری هستند. این چهار لچک از نظر شکل کاملاً مشابه هستند با این تفاوت که دو عدد از آنها متعلق به سمت راست قاب و دو عدد دیگر متعلق به سمت چپ قاب است (تصویر ۲).

لوحه‌های مشبک کاملاً مشابهی نظیر آنچه به شکل لچک در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود، در مجموعه هاراری (پوپ و آکرمن ۱۳۸۷) و موزه آرمیتاژ (Ivanov ۲۰۰۶) وجود دارد. شکل لچک‌ها و تزیینات مشبکی که در حاشیه لوحه‌ها اجرا شده است در تمامی نمونه‌ها کاملاً شبیه است. علاوه بر این، اجرا نیز در همه نمونه‌ها از کیفیت و ظرافت بسیار بالایی برخوردار است و این موضوع احتمال این که لوحه‌ها محصول یک کارگاه باشند را تقویت می‌کند.

گل‌های چهار پر^۲ (شبدری)

این گروه از آثار مشبک به شکل گل‌های چهارپر ساخته شده‌اند. صفحات مشبک شماره‌های ۲۱۲۹ و ۲۱۳۰ با ویژگی‌های ظاهری یکسان در این گروه از اشیا قرار دارند. دورتادور در قسمت لبه، لوحه‌ها با نقش‌های واگیره به صورت مشبک تزیین شده‌اند. در قسمت میانی، فضایی به شکل ترنج با یک نقش طوماری گلدار و کتیبه ثلث به صورت مشبک اجرا شده است (تصویر ۳). کتیبه‌های این دو مشبک با هم متفاوت و شامل عبارات «صلی الله علیه و اله» و «یا رؤف» است.

نمونه‌های مشابه این لوحه‌ها با شکل چهارپر، در مجموعه هاراری (پوپ و آکرمن ۱۳۸۷) و مجموعه

تصویر ۳- لوحه فولادی مشبک چهار پر (شماره ۲۱۲۹) دارای نقوش واگیره در حاشیه و طرح اسلیمی طوماری و کتیبه با خط ثلث در مرکز.

خصوصی یک اتریشی^۲ وجود دارد. لوحه‌های موجود در مجموعه هاراری و مجموعه خصوصی بسیار شبیه یکدیگر هستند. اما تفاوت‌های ظریفی بین این لوحه‌ها با لوحه‌های موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک وجود دارد. لوحه‌های موجود در مجموعه هاراری و مجموعه خصوصی، در قسمت میانی به صورت مشبک کار شده‌اند اما فاقد کتیبه هستند در حالی که در لوحه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، قسمت میانی علاوه بر نقوش اسلیمی طوماری، دارای کتیبه نیز هستند. علاوه بر این، حاشیه لوحه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک به صورت مشبک کار شده است، در حالی که مشبک‌های مجموعه هاراری و مجموعه خصوصی فاقد تزیینات مشبک در لبه هستند. در خصوص مشخصات فنی دو لوحه موجود در مجموعه هاراری اطلاعاتی در دست نیست اما لوحه متعلق به مجموعه خصوصی اتریشی مشابه دو لوحه موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک با فولاد جوهردار ساخته شده‌است.

سرترنج‌ها

سرترنج‌ها گروهی دیگر از لوحه‌های مشبک موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک هستند که شامل ۳ لوحه به شماره‌های ۲۱۳۱، ۲۱۳۲ و ۲۱۳۳ است. این اشیا نیز مانند سایر اشیای موجود در این مجموعه با نقوش اسلیمی و کتیبه به صورت مشبک اجرا شده‌اند. اسلیمی‌ها در این اشیا تشکیل یک مارپیچ را می‌دهند که کتیبه‌هایی به خط ثلث شامل صفات خداوند در میان آنها اجرا شده است (تصویر ۴). شکل کلی هر سه سرترنج، مشابه و دارای لبه‌های دالبری است.

تصویر ۴- لوحه فولادی مشبک به شکل سرترنج (شماره ۲۱۳۱) که در دو قسمت به صورت مشبک کار شده است. نقوش اسلیمی در قسمت مرکزی زمینه کتیبه‌ای با خط ثلث بسیار زیبا را تشکیل داده است.

کتیبه‌های مشبک کوچک مثلثی

دو لوحه در این مجموعه به صورت کتیبه‌های مشبک کوچکی است که نقوش طوماری و کتیبه‌هایی به خط ثلث با عبارات «یا قدیر» و «یا عابد» به صورت مشبک در آنها اجرا شده است. نقوش طوماری مانند دیگر لوحه‌های مشبک این مجموعه، زمینه‌ای است که کتیبه در میان آن قرار گرفته است (تصویر ۵). شکل کلی این دو شیء مشابه به صورت

تصویر ۵- لوحه فولادی مشبک مثلثی شکل (شماره ۲۱۳۸) که در دو ضلع به صورت دالبری است. از نظر طرح و ظرافت اجرا مشابه سایر لوحه‌های موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک است.

مثلثی است که در دو ضلع به صورت دالبری است. با وجود شباهت بسیار بین این دو شیء، یکی از آنها به شکل نیم‌استوانه‌ای خم شده است. این دو شیء به شماره‌های ۲۱۳۸ و ۳۶ ثبت شده‌اند.

ترنج‌ها (لوحه‌های مشبک با شکل بیضی تیزه‌دار)

گروه بسیار بزرگی از لوحه‌های مشبک موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک شامل ۱۲ مشبک فولادی به شکل ترنج (بیضی تیزه‌دار) با لبه‌های دالبری هستند. وجود این تعداد لوحه به شکل ترنج در یک موزه بسیار کم‌نظیر است و مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از این نظر بسیار منحصر به فرد است. ترنج‌ها بر روی صفحات فولادی به ابعاد تقریبی ۲۶ × ۳۴ سانتی‌متر و ضخامت ۱ تا ۳ میلی‌متر اجرا شده‌اند. این لوحه‌ها دارای حاشیه‌ای با عرضی در حدود ۲ سانتی‌متر هستند که نقوش در میان آن اجرا شده است. طرح‌های اجرا شده شامل کتیبه‌ها، نقوش اسلیمی، گل‌ها و برگ‌هاست. متن کتیبه‌ها شامل آیاتی از قرآن، تسییحات اربعه و عبارتی در مدح حضرت علی(ع) است که در تمام مشبک‌ها با خط ثلث بسیار زیبایی اجرا شده‌اند. خطوط اسلیمی با گردش حلزونی (اسپیرال) تمام سطح دو بعدی زمینه مشبک‌ها را تزیین کرده‌اند. بر روی خطوط اسلیمی، نقوش گل و برگ اجرا شده‌اند که در ترکیب با متن کتیبه ترکیب‌بندی بی‌نظیری را ایجاد کرده‌اند (تصویر ۶).

در این ترنج‌ها، بخش یا تمامی یک آیه به صورتی بسیار زیبا اجرا شده است. هنرمند نظم معمول کلمات را به منظور اجرای هر چه زیباتر متن و یا تأکید بر کلمه‌ای خاص، به هم ریخته است. در این لوحه‌های فولادی

تصویر ۲- لوحه مشبک فولادی (شماره ۲۱۳۴) به شکل لچک که به نظر می‌رسد در چهار طرف طرح کلی قرار می‌گرفته است. قسمت میانی لوحه بدون نقش است و فقط حاشیه آن با نقوش واگیره دهان اژدری به صورت مشبک کار شده است.

2) Quatrefoil shape
3) Sotheby's Arts of the Islamic World, London, 7 Oct 09, Lot 106.

تصویر ۶- لوحه فولادی مشبک (شماره ۱۲۱۴). با شکل بیضی تیزه‌دار شبیه ترنج با لبه دالبری ساخته شده است. خطوط اسلیمی با گردش حلزونی (اسپیروال) تمام سطح دو بعدی زمینه مشبک را پر کرده و کتیبه‌ای شامل آیه ۱۲۰ سوره صافات با خط بسیار زیبای ثلث را در خود جای داده است.

آیاتی از سوره‌های «یس»، «الصافات»، «الانبیا»، «القدر»، «یوسف»، «الاحزاب» و «الزمر» اجرا شده است. برای متن کتیبه‌های فولادی از آیات قرآنی استفاده شده است. با این وجود بررسی مضمون این آیات و بخش‌هایی که از آیات سوره‌های «الانبیا»، «یوسف» و «الزمر» توسط هنرمند برای اجرا انتخاب شده است به زندگی پس از مرگ و روز جزا و رحمت خدا که شامل حال مؤمنان خواهد شد، اشاره دارد. این مضامین با عملکردی که اغلب برای این آثار ذکر می‌شود قرابت دارد. در خصوص کاربرد این کتیبه‌ها، نصب بر روی در آرامگاه ذکر شده است (پوپ و آکرمن ۱۳۸۷). این موضوع با تبشیر و تنذیری که درباره نتایج اعمال از این آیات مستفاد می‌شود هماهنگ است. از این رو هنرمند در اجرای این لوحه‌های فولادی مفاهیم مرتبط با مرگ و اصول اساسی اعتقادی اسلام را در قالب مشبک‌های فولادی که احتمالاً برای تزیین در به کار می‌رفته ارایه کرده است.

لوحه‌های مشابه دیگری نیز که از نظر جزییات بسیار شبیه نمونه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک است به صورت مجزا در موزه آرمیتاژ (Ivanov ۲۰۰۶)، موزه هنری کلیولند^۴ و موزه بریتانیا^۵ نگهداری می‌شود. متن کتیبه لوحه موزه بریتانیا آیه ۳۰ سوره نمل «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم» است که به خط ثلث نوشته شده و تاریخ ۵۱۱۰۵ ق. را به صورت عددی در پایین کتیبه بر خود دارد. این تاریخ، همان سال فوت شاه سلیمان اول صفوی است و از این رو احتمال داده می‌شود که این لوحه برای آرامگاه او ساخته شده

4) Cleveland Museum of Art

5) British Museum

است. دو لوحه دیگر در یک مجموعه خصوصی در لندن نگهداری می‌شود که توسط ملیکیان شیروانی معرفی شده است (Melikian-Chirvani ۲۰۰۷: ۲۶۰-۲۶۱). در یکی از لوحه‌های مشبک معرفی شده که عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» با خط ثلث بسیار زیبایی بر آن اجرا شده است، تاریخ ۵۹۷۲ ق. دیده می‌شود. برای لوحه سومی که در این مجموعه خصوصی وجود دارد، ملیکیان شیروانی بر اساس شکل دالبری مشابه، تاریخ حدود ۹۷۲ را محتمل می‌داند (Melikian-Chirvani ۲۰۰۷: ۲۶۲).

نتیجه‌گیری

بررسی کتیبه‌های فولادی باقی‌مانده از دوره صفوی که در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود، اوج شکوفایی و رونق استفاده از فولاد در این دوره را به خوبی مشخص می‌سازد. هنرمند طراح و فلزگر صفوی در یک همکاری نزدیک اثری آنچنان بدیع خلق کرده‌اند که نمونه آن را کمتر می‌توان یافت. خطوط کتیبه و اسلیمی‌ها در چیدمانی کم‌نظیر فضای داخلی لوحه‌ها را پر کرده‌اند. مهارت فلزگر در اجرای خطوط بسیار ظریف اسلیمی‌ها در این لوحه‌ها به وضوح قابل مشاهده است. ظرافت در طراحی نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها که به زیبایی هر چه تمام‌تر انجام گرفته و همچنین مهارت خارق‌العاده در اجرا از جمله ویژگی‌های خاص این لوحه‌هاست که آن‌ها را به عنوان گنجینه‌ای ارزشمند از هنر صفوی شاخص می‌نماید. انتخاب آیه‌ها و متن کتیبه‌ها نیز با توجه به نقش و کاربرد این لوحه‌های فولادی انجام شده است تا در کنار کارکرد زیبایی‌شناسی آنها، مفاهیم دینی را نیز ارایه نماید. از طرفی، مطالعه و مقایسه این لوحه‌ها با دیگر نمونه‌های مشابه در سایر موزه‌ها و مجموعه‌ها، اهمیت این آثار را به عنوان گروهی از نفیس‌ترین آثار این دوره مشخص می‌کند. از این‌رو مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک با دارا بودن شمار قابل توجهی از این آثار، به عنوان یکی از غنی‌ترین مجموعه‌ها در این خصوص به حساب می‌آید.

منابع

الن، جیمز (۱۳۷۴). فلزکاری در هنرهای ایران. ر. دلبیو فریه. ترجمه پرویز مرزبان. تهران. فروزان.

الن، جیمز (۱۳۸۱). هنر فولاد سازی در ایران. ترجمه پرویز تناولی. تهران. تناولی.

پوپ، آرتر اپهام، آکرمن، فیلیس (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. سیروس پرهام و گروه مترجمان. جلد ششم. تهران. علمی و فرهنگی.

پوپ، آرتر اپهام، آکرمن، فیلیس (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران «از دوران پیش از تاریخ تا امروز». مترجمان نجف دریابندری و دیگران. جلد سیزدهم. تهران. علمی و فرهنگی.

پوپ، آرتر اپهام، آکرمن، فیلیس و شرودر، اریک (۱۳۸۷). شاهکارهای هنر ایران. ترجمه پرویز ناتل خانلری. تهران. علمی و فرهنگی.

حسن، زکی محمد (۱۳۸۵). هنر ایران در روزگار اسلامی. ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی. چاپ دوم. تهران. صدای معاصر.

کنبی، شیلا (۱۳۸۶). عصر طلایی هنر ایران. ترجمه حسن افشار. مرکز.

مرتضوی، محمد (۱۳۸۷). اهمیت ظروف مسی قلع‌اندود در فلزکاری دوره صفوی. مجموعه مقالات هنرهای صناعی: گردهمایی مکتب اصفهان. به کوشش بهنام صدری. تهران. فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران. صص ۵۵۷-۵۷۳.

ملیکیان شیروانی، اسدالله سورن (۱۳۸۵). دعاها و اشعار روی برنزه‌های صفوی در: هنر و معماری صفویه. به کوشش شیلا کنبی. ترجمه مزدا موحد. تهران. فرهنگستان هنر. صص ۱۶۱-۱۷۲.

منتظمی، علی (۱۳۸۷). آثار و اشیای عصر صفوی در موزه ملی ملک. مجموعه مقالات هنرهای صناعی: گردهمایی مکتب اصفهان، به کوشش بهنام صدری. تهران. فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران. صص ۱۰۷-۱۴۴.

نصرتی، مسعود (۱۳۸۰). کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان. گلستان قرآن. شماره ۹۹. صص ۲۷-۳۵.

وولف، هانس (۱۳۸۴). صنایع دستی کهن ایران. ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده. تهران. علمی و فرهنگی.

هیلن براند، رابرت (۱۳۸۵). هنر و معماری اسلامی. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران. روزنه.

Allan J. W. 2003, Early Safavid Metalwork, In: Hunt for Paradise: Court Arts of Safavid Iran, 1501-1576, Jon Thompson & Sheila R. Canby (eds.), Milan: Skira Editore, pp 203-240.

Allan, J. W. 1995, Silver Door Facings of the Safavid Period, Iran, Vol. 33, pp. 123-137.

Atil, Esin., Chase, W. T., Jett, Paul (1985), Islamic Metalwork in the Freer Gallery of Art, Washington D.C., Smithsonian Institute.

Bloom, J. M. & Blair, S. S. (eds.) 2009, The Groove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture, Vol. II, Oxford University Press.

Ekhtiar, M. Soucek, P. Canby, S. R. Najat Haidar N. (eds.) 2011, Masterpieces from the Department of Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art, Metropolitan Museum of Art, New York, 2011.

Ivanov A. A. 2006, Persian Metalwork (sixteenth to nineteenth centuries), In: Beyond the Palace Walls: Islamic Art from the State Hermitage Museum, Islamic Art in a World Context, Mikhail B.

Piotrovsky & Anton D. Pritual (eds.), Edinburgh: NMSE, pp. 148-155.

Melikian-Chirvani A. S. 2007, Le Chant du Monde, L'Art de l'Iran Safavide 1501-1736, Paris, Musée du Louvre.

Melikian-Chirvani, A. S. 1982, Islamic Metalwork from the Iranian World, Ath-۱۸th Centuries (Victoria & Albert Museum), London.

O'kane, B. 2012, The Illustrated Guide to the Museum of Islamic Art in Cairo, American University in Cairo Press.

O'Neill J. P. & Clark C. (eds.) 1987, Recent Acquisition: A Selection 1986-1987, The Metropolitan Museum of Art, New York.